

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII. Dizi - Sayı 5^a

SULTAN ABDÜLAZİZ VE DÖNEMİ SEMPOZYUMU

12-13 ARALIK 2013, ANKARA

SOSYO-KÜLTÜREL
VE EKONOMİK HAYAT

BİLDİRİLER

1. Cilt

YÜRÜTME KURULU

Prof. Dr. Mehmet Metin HÜLAGÜ
Prof. Dr. Ahmet CİHAN
Prof. Dr. Ahmet KANKAL
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Prof. Dr. Süleyman SEYDİ
Arş. Gör. Can DEVECİ
Uzm. Yrd. Yunus PUSTU
Uzm. Yrd. Uğur ÖZÇELİK

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Mehmet Metin HÜLAGÜ
Prof. Dr. Ekrem Buğra EKİNCİ
Prof. Dr. Coşkun ÇAKIR
Prof. Dr. M. Ali BEYHAN
Prof. Dr. Mehmet BEŞİRLİ
Prof. Dr. Necdet HAYTA
Prof. Dr. Şenol DURGUN
Doç. Dr. Nejdet GÖK
Doç. Dr. Uğur ÜNAL

TÜRK TARİH KURUMU

ANKARA 2014

IV

Sultan Abdülaziz Dönemi Şeyhülislamlarından Hasan Hayrullah Efendi (1834-9 Ekim 1898)

Yrd. Doç. Dr. Fahri MADEN

*Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü.*

Arş. Gör. Ali ŞAHİN

*Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi.*

GİRİŞ: ÖĞRENİM HAYATI VE KARIYERİNİN İLK BASAMAKLARI

Hayrullah Efendi, 1834 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası tersane yoklamacılarından Hamdullah Efendi, dedesi Kasımpaşalı Osman Efendi'dir¹. Küçük yaşta Kur'an'ı hıfz etmiş, Eminönü'ndeki Bahçekapısı civarındaki Arpacılar mescidi imam ve hatibi, Nakşi tarikatı halifelerinden Hacı Hafız Ahmed Efendi'den kıraat dersi almış ve ona damat olmuştur. Ayrıca medrese tahsili gören Hayrullah Efendi Bayezid dersiamlarından Eğinli Mehmed Kasım Efendi'den ders alıp ilmini artırmıştır². İlave olarak kızına yazdığı bir mektupta "şeyhim" diyerek bahsettiği Abdülfettah Efendi'nin müridi olduğu tespit edilmektedir³.

Astarcılar Camii'nde imam iken⁴ 1852'de padişah ikinci imamının vefatı üzerine Hayrullah Efendi'nin latif sesi ve güzel tilaveti Sultan Abdülmecid'e haber verilmiş, huzura çağrılarak imtihana tabi tutulmuştur. Büyük takdire mazhar olarak 27 Şubat 1853'de padişah ikinci imamlığına atanmıştır. Padişah ikinci imamlığı sırasında Eğinli Mehmed Kasım Efendi'den almakta olduğu derslere devam etmiştir. Nitekim 1855 yılında mahreç, 1858'de Haremeyn-i Muhteremeyn payelerini almıştır. Sultan Abdülmecid döneminde dokuz yıl padişah ikinci imamlığı görevinde kalmıştır⁵. 6 Ekim

1861'de rütbesi Anadolu kazaskerliğine yükseltilip Bayramiç ve Şarköy arpalıkları uhdesine tahsis edilmiştir⁶. İlave olarak İstanbul payesi verilen Hayrullah Efendi, 12 Ekim 1861'de ikinci rütbe Murassa Osmanî nişanına layık görülmüştür⁷.

Padişah ikinci imamlığı ile saraya giren Hayrullah Efendi, Sultan Abdülaziz'in tahta geçişinin ardından padişah birinci imamı olmuştur⁸. Sultan'ın 1862'deki Bursa gezisinde yanında bulunmuş, gezi sırasında 18 Nisan 1862 tarihinde Cuma günü Sultan Abdülaziz'in selamlık resminde Osmanlı hanedanının faziletleri hakkında bir hutbe okumuştur⁹. Bu gezi sonunda Gemlik ve Malova kazaları arpalık olarak kendisine verilmiştir¹⁰. Ayrıca aynı yıl içerisinde padişah birinci imamı olarak kendisine Murassa Mecidi nişanı verilmiştir¹¹. Bursa seyahatine ilave olarak Sultan Abdülaziz'in 1867 yılındaki Avrupa seyahatinde de Hayrullah Efendi baş imam olarak görev almıştır¹².

Hayrullah Efendi'nin kariyer basamakları 22 Mart 1869'da Rumeli kazaskerliği ile yükselmeye devam etmiştir. Bunu Haziran 1871'de Tersane müftülüğü, 18 Kasım 1871'de ikinci defa padişah birinci imamlığı izlemiştir¹³.

HASAN HAYRULLAH EFENDİ'NİN ŞEYHÜLİSLAMLĞI

Hayrullah Efendi şeyhülislamlik makamına ilk olarak 11 Haziran 1874'te Turşucuzade Ahmet Muhtar Efendi'nin yerine atanmıştır. Atama işlemi Hüseyin Avni Paşa'nın önerisiyle meydana gelmiştir. O tarihte yeni sadrazam olan Hüseyin Avni Paşa saraya gittiği sırada bazı hazırlıklar yapıldığına şahit olmuş, sebebini sorduğunda ise hazırlıkların atanacak olan yeni şeyhülislam için olduğu cevabını almıştır. Oysaki bir gün önce padişahın huzurunda bulunduğu halde şeyhülislam değişikliğine dair bir şey söylenmemiştir. Nitekim Sultan Abdülaziz'e meşihat görevine hangi zatın düşünüldüğünü sorduğunda ise Sahib Molla Bey cevabını almıştır. Bu cevap karşısında şaşırان Hüseyin Avni Paşa, Sultan'a; "Aman efendimiz, Sahib Bey Şirvanzâde'nin en çok sevdiklerindendir. Hâlbuki Şirvanzâde'nin ne gibi bir alçaklık üzerine sadrazamlıktan azl buyurulduğunu tekrara lüzum yoktur" diyerek onu

kararından vazgeçirmiştir. Ardından başka isimler üzerinde de çeşitli mahzurlar ileri sürüldükten sonra Sultan, “Bari bizim imamı çağıralım da, ferâceyi ona giydirelim” demiş, Hüseyin Avni Paşa da bu fikri beğenmiş, böylece padişahın baş imamı Hasan Hayrullah Efendi huzura çağrılıp askeri alay ile Babıâli’ye gönderilmiştir¹⁴.

Hayrullah Efendi’nin bu ilk meşihat görevi sadece 38 gün sürmüştür. Hüseyin Avni Paşa’nın tavsiyesiyle şeyhülislamlığa getirilen Hayrullah Efendi, 19 Temmuz 1874’te azledilmiş, yerine Hasan Fehmi Efendi atanmış, görevi sırasında padişahın teveccühünü kazandığından dolayı kendisine 2500 lira hediye verilmiştir¹⁵.

Hayrullah Efendi’nin görevden alınması da kendisini şeyhülislamlık makamına tavsiye eden Serasker Hüseyin Avni Paşa eliyle olmuştur. Meclis-i vükelada banka imtiyazının uzatılması görüşülürken, Hayrullah Efendi’nin bu imtiyazın aleyhinde bulunması sadrazamlık ile arasının açılmasına yol açmıştır. Zira Hüseyin Avni Paşa, Basiret gazetesinde çıkan bir yazıyı şeyhülislam aleyhinde kullanarak azlini sağlamıştır. Böylelikle Hayrullah Efendi’nin ilk şeyhülislamlık deneyimi sona ermiştir. Rivayete göre Hayrullah Efendi şeyhülislamlıktan uzaklaştırıldıktan sonra Sultan Abdülaziz’e karşı “kin ve nefret” beslemeye başlamış, “Hıfz-ı ikbal için kazıyye-i ittifakiye hizmet” etmiştir¹⁶.

Hayrullah Efendi’nin ikinci defa şeyhülislamlığa getirilmesi ise talebe-i ulûm olayı ile gerçekleşmiştir. Bu talebe ayaklanması Hüseyin Avni Paşa, Mithat Paşa ve Rüştü Paşa’nın Sultan Abdülaziz’i tahttan indirme planları yapıp Şeyhülislamlık makamında bulunan Hasan Fehmi Efendi’nin değiştirilmesi ve yerine fetva alabilecekleri birinin getirilmesi düşüncesinden kaynaklanmıştı¹⁷. Komitacılar Mithat Paşa’nın aracılığıyla Şehzade Murat Efendi’nin sarrafi Hristaki’ye medrese talebelerine isyan etmeleri için gizlice para dağıttırmışlardı¹⁸. Nitekim 10 Mayıs 1876’da Fatih, Beyazıt ve Süleymaniye medreselerinin talebeleri derslerini bırakıp Müslümanların çiğnenmesine sebep olanların cezalandırılması isteği ile Fatih ve Beyazıt meydanında toplanarak nümayiş yapmışlardı. Bu sırada maksatlarını “Devlet ve memleketin hukuk ve istiklali çiğnendiği bir zamanda derslerle uğraşmak hamiyet ve diyanet

şiarı değildir. Her tarafta İslamlar Hristiyanların tahrik ve eziyetlerine zebun oluyor. Buna sebep olan büyükleri ortadan kaldırmak şer'an cümlemize vazife borcudur."¹⁹ şeklinde ifade etmişlerdi. Talebelere halktan da katılanlar olmuştu. Kalabalık daha sonra Babîâlî'nin önüne gelerek "Sadrazamı ve Şeyhülislamı istemiyoruz" diye bağırıyorlardı²⁰. Bu arada Sadrazam Mahmut Nedim Paşa ve Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi görevlerinden ayrılmışlardı.

Sultan Abdülaziz kalabalığı dağıtabilecek durumdayken Başmabeynci Hafız Mehmet Bey ile Seryaver Halil Paşa'yı toplanan kalabalığın ayağına gönderip isteklerinin gerçekleştireceklerini bildirmiştir. 12 Mayıs 1876 Cuma günü protesto eden kalabalığın daha da artması üzerine Rüştü Paşa'nın sadarete, Hasan Hayrullah Efendi'nin meşihat makamına, Hüseyin Avni Paşa'nın Seraskerliğe; Mithat Paşa'nın ise Meclis-i Vükelaya getirildikleri ilan edilmiştir²¹.

Öte yandan Sultan Abdülaziz bu kabineyi göreve getirmekle kendi sonunun geldiğini hissetmişti. Zira Hayrullah Efendi'nin de içerisinde bulunduğu dört şahsiyetin ortak paydası devletin yüksek mevkilerinde bulunma düşünceleri ve Sultan Abdülaziz'e karşı itimatsızlıklarıydı. Sultan Abdülaziz de bu kişilere karşı itimatsız ve güvensizdi. Sadarete yeni vükelayı "Sizi halk istedi diye memur ettim, bakalım şimdi ne yapacaksınız" diyerek karşılamıştı²². Bu karşılamada iki tarafın da birbirine olan güvensizliği açıkça belli olmuştu. Komitacılar ilk fırsatta sadaret makamının tekrar değiştirileceğini ve Mahmut Nedim Paşa'nın yeniden sadarete getirileceğini düşünüyorlardı. Ayrıca Sultan Abdülaziz'in talebe ayaklanmasını da kendilerinin örgütlediğini düşünüp cezalandırma yolunu tutacağı fikrindeydiler. Bu durumdan kurtulmanın yolu bir an önce Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmektir.

Hayrullah Efendi meşihata geçtiğinde Sultan Abdülaziz ona, "Ben seni şeyhülislam etmezdim. Fakat öyle istediler" demiş²³, bir başka yerde onun hakkında; "Hayrullah Efendi bizim dairede iken 'müfsit imam' derlerdi. Rüştü Paşa'nın tavsiyesiyle şeyhülislamlığa nasp eyledik. Allah vere de bir halt etmese" diyerek ona şüpheyle yaklaştığını göstermişti²⁴. Böyle olmakla birlikte Hayrullah Efendi ikinci şeyhülislamlığı döneminde çok etkin bir rol oynamıştı.

Dönemin atmosferi içerisinde siyasi faaliyetlerden, gizli toplantılardan ve polemiklerden uzak durmamıştı.

SULTAN ABDÜLAZİZ VE V. MURAD'IN HAL' EDİLMESİNDE HAYRULLAH EFENDİ

Hayrullah Efendi Sultan Abdülaziz'in tahttan indirildiği 30 Mayıs 1876 ihtilali için kurulan komitanın dini sorumlusu olarak sivrilmişti. Gerçi şeyhülislamlığa getirildiği günlerde henüz Sultan Abdülaziz'i hal' eden komitaya katılmamıştı. Komitaya katılması konusunda onunla ilk teması Ziya Bey kurmuştu. Ziya Bey söze Mithat ve Hüseyin Avni Paşaların selamını getirdiğini söyleyerek başlamış, ardından padişahın israfından ve Balkanlardaki isyanlardan bahsedip bunların Sultan Abdülaziz tarafından önlenemeyeceğini, padişahın hal'i düşünülürse fetva verip vermeyeceğini sormuştu. Bunun üzerine Hayrullah Efendi, bu konuda müzakere etmeyi ancak Mithat ve Hüseyin Avni Paşalarla yapabileceği cevabını vermişti²⁵. Böylece şeyhülislamlığa getirilişinin dördüncü günü Mithat Paşa bizzat kendisiyle görüşmüş, Mithat Paşa'nın padişahın tahttan indirilmesi gerektiğini söylemesi karşısında korkuya kapılmış ancak Sultan Abdülaziz'in eksiklikleri yüzünden devletin düştüğü kötü durumu izahı üzerine padişahın tahttan indirilmesinin meşruluğunu inkâr edememiştir²⁶. Ancak yine de işin zorluğunu bahane ederek Mithat Paşa'yı hal' fikrinden vazgeçmeye veya hiç olmazsa meselenin ertelenerek etraflıca tetkik edilmesine davet etmiştir²⁷. Mithat Paşa ile görüşmesinde Hayrullah Efendi'nin fetva işine şüpheyle yaklaşmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Birkaç gün sonra bu defa Hüseyin Avni Paşa ile Mehmet Rüştü Paşa kesin bir cevap istediklerini söylediklerinde de müspet cevap verememişti²⁸.

Hüseyin Avni Paşa, Mithat Paşa, Rüştü Paşa'dan oluşan komite zaman zaman gizli toplantılarını Hayrullah Efendi'nin yalısında yapmışlar ve burada bir takım kararlar almışlardı. Bu süreçte Hayrullah Efendi saltanatın icraatlarından memnun olduğunu padişaha söyleyerek padişahı oyalamaktaydı. Öbür taraftan da Sultan Abdülaziz'in hal' fetvası için uygun zemin hazırlanmaktaydı. Keza padişahın diğer sıfatlarından biri de halifeydi. Bu sebeple

tahttan indirilirken şeyhülislamdan fetva alınmak zorunluydu. Aksi halde tahttan indirilse dahi halifelîği devam etmekteydi²⁹.

Fetvanın tesir edebilmesi için Hayrullah Efendi öncelikle Mekke Emiri Abdülmuttalib Efendi'den fetva istemişti. Abdülmuttalib Efendi Hz. Peygamberin soyundan gelmekteydi ve onun vereceği fetva daha etkili olacaktı. Abdülmuttalib Efendi bu fetva isteğini "Bir padişahı hal etmek için ya küfre bulaşması lazımdır ya da deli olmalıdır. Fakat Sultan Abdülaziz kafir mi deli mi?"³⁰ diyerek geri çevirmişti. Bunun üzerine Hayrullah Efendi devreye girerek "ben Sultan Aziz'in küfrüne şahadet ederim" demişti³¹.

Bu darbeyi en çok isteyen şüphesiz Hüseyin Avni Paşa idi. Isparta'da sürgün gibi bir hayat yaşaması onun Sultan Abdülaziz'e karşı intikam duygularını körüklemişti. Öncelikle Hüseyin Avni Paşa aralarında Hayrullah Efendi'nin de bulunduğu ekibiyle Sultan Abdülaziz'i tahttan, saltanatından vazgeçirmeye karar vermişti³². Oysa dönemin şahitlerinden Süleyman Paşa, ihtilal ve hal' olayında Hayrullah Efendi'nin isteksiz olduğunu, fakat zorla kabul ettirdiklerini yazmaktadır. O sadece Sultan Abdülaziz'in kötü halleri ortaya konularak böyle bir padişahın şeriata göre hal'i caiz olup olmadığı sorulduğunda, fetva makamında bulunan bir zatın şeriata aykırı hüküm vermesi mümkün olmadığından İslam şariatının tahttan indirmeye cevaz verdiği cevabını ortaya koymuş, bu şekilde ihtilal ve hal'e iştirak etmişti³³.

Aslında Sultan Abdülaziz'in bir darbe ile tahtan indirilmesi kararı Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Mithat Paşa tarafından alınmış, sıra Hayrullah Efendi'nin ikna edilmesine gelmişti³⁴. Süleyman Paşa'ya göre Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesi olayına dahil edilmesi kendisinin Hayrullah Efendi ile görüşmesinden sonra olmuştu. Bu görüşmede Hayrullah Efendi Süleyman Paşa'ya bir rüya anlatmış, daha sonra bu görüşmeyi Paşa, Hüseyin Avni Paşa'ya naklederek "bu işi kendisine açsanız belki o da iştirak eder" demiştir. Her ne kadar Hüseyin Avni Paşa o an için bu teklife kulak vermemişse de ilerleyen zamanda Hayrullah Efendi'yle birlik olması Süleyman Paşa'nın bu girişimiyle meydana gelmiştir³⁵. Mithat Paşa'nın konağında Anadolu kazaskeri ve fetva

emini Kara Halil Efendi'nin de bulunduğu bir toplantıda padişahın mülk ve milleti tahrip, beytümali israf ettiği öne sürülerek hal'i için fetva meselesi görüşüldüğünde, Kara Halil Efendi, "bu hayırlı işe çarşaf kadar bir fetva veririm" diyerek fetva konusunda öncü olmuştu³⁶.

Bununla birlikte Hayrullah Efendi, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi için fetva verme meselesinde son ana kadar tereddütte kalmıştı. Bu tereddüde karşı hal' olayından iki gün önce yatsı namazından sonra şeyhülislamın konağına giden Harbiye Nazırı Süleyman Paşa, kendisine Meclis-i Vükela'nın selamını iletip hal' konusunda her şeyin hazır olduğunu, vakit geçirmeksizin icraata geçileceğini, sadece kendisinin fetvasına lüzum kaldığını söylemiştir. Şeyhülislamın itirazı ve tehir etmek istemesi üzerine ise, "Efendi hazretleri, artık iş işten geçti. Son dakikada birçok muhterem paşalar bir daimi tehlike içinde bulunuyor. Bunların hayat ve selameti efendimizin elindedir" demesiyle meselenin ehemmiyetini anlayan Hayrullah Efendi fetvayı vermeye mecbur olmuştu³⁷. Hayrullah Efendi'nin fetvayı vermekten başka çaresi kalmamasının sebebi hal' için her türlü planın yapılmış olmasıydı. Zira Sultan Abdülaziz bu hal olayını darbe yapılamadan öğrenir ve bunu engellerse komitacıları cezalandıracak, dolayısıyla Hayrullah Efendi fetvayı vererek bir nevi kendi sonunu hazırlayacaktı. Ayrıca tayini sırasında Sultan'ın kendisine söylediği sözlerden ürkmüş, makamını korumak için komitacılara yaklaşmıştır³⁸. Sonunda Hayrullah Efendi, "Siz bilmüzakere aranızda neye karar verir iseniz, isabeti onda görerek onu tereddütsüz kabul ederim" diyerek son kararını açıklamıştı³⁹.

Fetva Mithat Paşa'nın dikte ettirmesiyle fetva emini Kara Halil Efendi tarafından şeyhülislamın üslubuna uygun olarak yazılmıştır. Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin imzası bulunan fetva şu şekildedeydi: "Müminlerin emiri olan kimse şuuru bozuk ve siyasi işlerden habersiz olup, devlet malını memleket ve milletin takat ve tahammül edemeyeceği derecede şahsına ait masraflara sarf eder, dini ve dünyevi işleri ihlal edip bozar ve karıştırır, mülk ve milleti tahrip edip, iş başında kalması devlet ve millet hakkında zararlı olsa hal'i lazım olur mu? El-cevap: Allahu âlem olur. El-fakir Hasan

Hayrullah⁴⁰ Fetvada Sultan Abdülaziz, din ve siyasetten anlamayan bir kişi olarak tanımlanmıştı. Oysa bu fetvayı veren Hayrullah Efendi de hükmü uygulayacak olanlar da padişah tarafından tayin edilmiş bulunuyorlardı⁴¹. Ayrıca fetvada Sultan'ın deli ve dinen kusurlu olduğu yazılarak hal' olayının halkın tepkisine yol açması engellenmek istenmişti⁴².

Sultan Abdülaziz'e karşı darbe 31 Mayıs 1876 tarihinde yapılabaktı. Veliht Murad Efendi, askerın gelip kendisini dışarı çıkarmasını emretti. Bu sayede darbenin başarısız olması durumunda, amcasına karşı masum olduğunu iddia edecekti. Ancak Süleyman Paşa'nın Hüseyin Avni Paşa ile görüşmesi neticesinde darbenin bir gün öncesine, 30 Mayıs sabahına alındı. Gerçi Hüseyin Avni, Mithat ve Rüşdü Paşalarla Hayrullah Efendi, darbenin öğle vakti yapılmasında ısrarcı olmuşlardı. Çünkü o sırada dördü de kabine toplantısında, Babıâli'de bulunacaklar, darbe başarılamadığı takdirde, suçu Süleyman Paşa ile Harbiye öğrencilerinin üzerine atıp kendi şahıslarını kurtaracaklardı. Fakat Süleyman Paşa eylemin sabaha karşı gerçekleştirilmesi gerektiğini bildirmişti⁴³.

Hal' için Hayrullah Efendi'nin üzerine düşeni yerine getirip fetva vermesiyle artık iş Süleyman Paşa'ya kalmıştır. Paşa, 300 harbiye talebesi ve Türkçe bilmeyip İstanbul'a gelen ve kendilerine padişahı düşmanlarına karşı korumak için sarayın kuşatıldığı söylenen Arap bölükleri ile Dolmabahçe sarayına girmiştir. Serasker Hüseyin Avni Paşa Şehzade Murad'ı dairesinden alarak Seraskerliğe getirmiş, bu arada Sultan Abdülaziz giyinip sarayı terk etmeye hazırlanırken, donanmadan birkaç top atışı duyup, "Bunlar cülus toplarıdır" tepkisinde bulunmuş, bir oldu-bitti şeklinde taht değişikliği yapıp Hayrullah Efendi'nin de aralarında bulunduğu devlet erkanı Sultan V. Murad'a biat ederek Sultan Abdülaziz dönemi sona ermiştir⁴⁴.

Öte yandan Sultan V. Murad'ın iktidara geldiği günlerde kendisinin sarayda yalnız bırakılmaması düşünülmüş, bu münasebetle Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Mithat Paşa ile birlikte Hayrullah Efendi de birkaç gün sarayda kalmışlardı⁴⁵. Ayrıca Sultan V. Murad'ın emriyle Meclis-i Vükela'dan ayrı her konuda yetkili bir komisyon kurulmuş, Sultan Abdülaziz'in zorla tahtan

indirilmesinde dahili bulunan Hayrullah Efendi de bu komisyona alınmıştır⁴⁶. Böylece yeni padişah bu ekibin kuklası haline gelmiş, Hayrullah Efendi ise Sultan V. Murad'ın şeyhülislamlığına getirilmiştir. Bununla birlikte Sultan V. Murad'ın cülusundan on altı gün sonra -15 Haziran 1876- meydana gelen Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmesi hadisesi sırasında Hayrullah Efendi Mithat Paşa'nın konağında yapılan toplantıya katılmadığından herhangi bir tehlike görmemiştir⁴⁷.

Fakat Sultan V. Murad'ın iktidarı fazla uzun sürmemiş, sadece 93 günlük saltanatı sebebiyle o Osmanlı tarihinde tahtta en kısa süre kalan padişah olmuştur. Kendisi akli melekelerini kaybettiğinden dolayı devlet işlerini saltanat naibi Mütercim Rüştü Paşa yürütmüştür. Bu arada komitacılar Veliahd Abdülhamid Efendi ile görüşerek Meşrutiyet'in ilanı şartıyla onu tahta geçmeye razı etmişlerdir⁴⁸. Böylece Sultan V. Murad'ın da hal'i gerçekleşmiş, onun hal fetvasını vermek de Hayrullah Efendi'ye nasip olmuştur. Sultan Abdülaziz'in hal'i için verilen, fakat gerçekte bağdaşmayan fetva bu defa Sultan V. Murad için hazırlanmıştır. Sultan V. Murad'ın hal edildiği toplantıda Sadrazam Rüşdü Paşa gözyaşları dökerek "şeriatın icabı ne ise söylensin" deyip Şeyhülislam Hayrullah Efendi'ye dönmüş, o da fetva emini Kara Halil Efendi'ye evvelce hazırlanan fetvayı okumasını söylemiştir. Fetvada; "İmamü'l-müslimin daimi cinnetle (cünun-ı mütbik) mecnun olmakla imametten beklenilen şey yok olsa üzerinden imamet akdi kalkar mı? Beyan buyrula. El-cevab: Allahu alem olur. Ketebehü'l-fakir Hasan"⁴⁹ denilmiştir.

Birbiri ardına iki padişah değişikliği olmasına rağmen Hayrullah Efendi şeyhülislamlık makamında kalmıştır. Ancak Sultan II. Abdülhamid amcasının ve ağabeysinin hal fetvasını veren, Sultan Abdülaziz'in ölümünde dahili olduğu anlaşılan Hayrullah Efendi'yi kısa zaman içerisinde şeyhülislamlık makamından uzaklaştırmıştır. Gerçi Sultan II. Abdülhamid'e göre Sultan Abdülaziz'in hal edilmesi fikri Serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından ortaya çıkarılmış, öteki devlet adamları adeta sürüklenerek işe karışmışlardı⁵⁰. Ancak Sultan Abdülaziz'in iki bileğinin kesilerek ölmesi bunun intihar mı yoksa öldürüldüğü mü tartışmalarına yol açmıştı. Sultan'ın ölümü

sonrası şeyhülislamlığın bir ilam çıkarması gerekmişti. Şeyhülislam Hayrullah Efendi'de bu iş için müsteşar muavini Hüseyin Hüsnü Efendi'yi ve ona yardımcı olmak amacıyla ilam-ı şeriyye mümeyyizi Hacı Tevfik Efendi'yi görevlendirmiştir. Bu iki şahsiyet darbenin askeri elebaşlarından olan Süleyman Paşa'nın ifadesini almışlar ve diğer tanıklarla da görüşmek istemişlerdir. Fakat Süleyman Paşa diğer tanıkların da aynı şeyi söyleyeceğini belirterek onlarla görüş-türmemiştir. Bunun üzerine Tevfik Efendi ilam kararını kaleme almış ve burada Sultan Abdülaziz için "kendi kendini öldürdü" ifadesini kullanmıştır⁵¹. İlam basında ve halk arasında büyük tepkilere yol açmıştır. Hâlbuki Sultan Abdülaziz'in ölümü ile ilgili kurulan Yıldız mahkemesinde dinlenen Tevfik Efendi ve Hüseyin Hüsnü Efendi hazırladıkları ilam kararının Hayrullah Efendi tarafından okunup beğenilmediğini, ilamı bizzat kendisinin yazdığını, dolayısıyla gazetelere yansıyan ilam kararlarının Hayrullah Efendi tarafından yazıldığını savunmuşlardır⁵².

Sultan II. Abdülhamid tahta geçtikten sonra öncelikle Sultan V. Murad'ın iyileşmesinin mümkün olmadığını doktor raporlarıyla ortaya koydurmuş, bir taraftan da onu göreve getiren kişileri tek tek sürgün mahiyetiyle başka görevlere yollamıştır. Bu itibarla Sultan II. Abdülhamid Hayrullah Efendi'yi kontrol altında tutabilmek amacıyla sürekli huzurdaki istişarelere çağırmış, 26 Temmuz 1877 yılında ise azletmiştir⁵³. Böylece Hayrullah Efendi'nin ikinci şeyhülislamlık dönemi de sona ermiştir. Azlin ardından kendisine 1 Ekim 1877'de mazuliyet maaşı bağlanmış, bir miktar da para verilmiştir⁵⁴. Kendisine bağlanan maaş ve verilen para sebebiyle bir teşekkür yazısı göndermiş⁵⁵, bunu maaşına zam yapılması üzerine 8 Temmuz 1878 tarihli teşekkür yazısı izlemiştir⁵⁶.

HAYRULLAH EFENDİ'NİN ŞEYHÜLİSLAMLIKTAN SONRAKİ YAŞAMI

Hayrullah Efendi şeyhülislamlıktan azledildikten sonra 16 Mart 1879 tarihinde Şeyhülharem tayin edilmiş ve adeta sürgün gibi Medine'ye gönderilmiştir⁵⁷. Bu göreve getirilmesi üzerine tahsis edilen maaşın hazine-i hassanın Suriye vilayetine tahvil

edilen paradan ödenmesi emredilmiş⁵⁸, mazuliyet maaşı ise eski Şeyhülislam Ahmed Muhtar Bey ile kendisiyle Medine'ye gidecek olan kayınpederine tahsis edilmiştir⁵⁹.

O dönemde Medine'de Şeyhülharemlik görevini ifa etmekte olan Hayrullah Efendi'nin Temmuz 1880'de seyyidlerden Safi Bey'e kötü muamelesi vuku bulmuştur⁶⁰. Bu sırada Mekke Emiri Abdülmuttalib Efendi, Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesi olayında Hayrullah Efendi'nin de sorumluluğu olduğu ve böyle birinin Şeyhülharemlik görevinde bırakılmaması gerektiğine dair yazısı üzerine Hayrullah Efendi 8 Ağustos 1880'de azledilip tutuklanmış, daha sonra Mekke'ye götürülerek ev hapsine alınmıştır⁶¹. Kendisinin hususi bir mahkeme huzuruna çıkarılması daha sonraya bırakılmış⁶², 28 Şubat 1881'de ailesi ve çocukları tarafından affedilmesi talep edildiyse de kabul görmemiştir⁶³.

Sultan II. Abdülhamid, amcası Sultan Abdülaziz'in ölümünü araştırmak ve sorumlularını cezalandırmak için Yıldız Sarayı'nda 27-29 Haziran 1881 tarihleri arasında bir mahkeme teşkil ettirmiştir. Burada yargılananlar arasında dönemin şeyhülislamı olarak Hayrullah Efendi de yer almıştır.

HAYRULLAH EFENDİ'NİN TAİF MAHKUMİYETİ VE ÖLÜMÜ

Hayrullah Efendi Yıldız mahkemesinde gıyabında yargılanarak Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesi ve ölümünde suçlu bulunarak Taif'e gönderilmiştir. Mekke Emiri Abdülmuttalib Efendi nezaretinde Taif'e nakledilen Hayrullah Efendi önce kışlada ve hükümet konağında ikamet ettirilmiştir, Ekim 1881'de Taif kalesindeki diğer mahkûmların yanına alınmıştır⁶⁴. Mithat Paşa'ya göre şeyhülislam "sorgusuz sualsiz" Yıldız mahkemesinde yargılanan kişiler arasına sokulmuştur⁶⁵. Oysa Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesi ve ölümünü araştırmak üzere kurulan tetkik komisyonu Hayrullah Efendi'nin de zanlı olduğunu ortaya çıkarmıştır⁶⁶.

Hicaz Valisi Safvet Paşa, Hayrullah Efendi hakkında hapis emri olmadığından bahsederek onu Taif'ten alarak Mekke'ye hacca götürmüştür. Ancak onun Kabe'ye girmesine izin verilmemesi

durumu ortaya çıkmış, Mekke Emiri Abdülmuttalib Efendi'ye müsaade edilmesi için ricada bulunmuştur⁶⁷.

Hayrullah Efendi, Vali Safvet Paşa'nın görevden alınmasını⁶⁸ müteakip yine Mekke Emiri Abdülmuttalib Efendi'nin ısrarı neticesi Taif'e gönderilmiştir⁶⁹. Safvet Paşa Hayrullah Efendi'yi hanımıyla birlikte Taif'e getirmiş ve 3 Ocak 1882'de Hayrullah Efendi kaleye konulmuştur. Hanımı için ise Taif içinde bir ev kiralanmış, burada bir erkek çocuğu dünyaya getirmiş, ikisinin hizmetine Hayrullah Efendi'nin uşağı İbrahim Ağa tayin edilmiştir⁷⁰. Mithat Paşa'nın hatıratına göre Hayrullah Efendi hakkında hiçbir mahkeme kararı bulunmamaktadır. O Sultan Abdülaziz'in hal fetvasını verdiği için "sorgusuz sualsiz" Taif kalesine hapsedilmiştir⁷¹. Uzunçarşılı'ya göre de Hayrullah Efendi muhakeme edilmeden Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle tutuklanıp hapsedilmiştir⁷². Böylece Hasan Hayrullah Efendi ömrünün geri kalan kısmını Taif'te geçirmek durumunda kalmıştır.

Hayrullah Efendi, Taif'e getirildiğinde Mekke Emiri Abdülmuttalib Efendi'nin emriyle Taif kalesindeki mahkûmların yanına, Nuri Paşa'nın odasının karşısındaki odaya konulup diğer mahkûmlarla görüşmesi yasaklanmış, yemeği dahi ayrı olarak verilmiştir. Hatta mahkûmların birbiriyle konuşmalarını engellemek için odalarının önüne nöbetçi konulmuştur⁷³. Bu şekilde Hayrullah Efendi'nin diğer mahkûmlarla irtibata geçişi önlenmiştir. Ayrıca Abdülmuttalib Efendi'nin Sultan II. Abdülhamid'in takdirini kazanmak için Taif mahkûmlarına ağır işkenceler uyguladığı ifade edilmektedir. Rivayete göre mahkûmların iki ayağı birden ağır demir ve prangalara vurulmuş, bu sebeple doğal ihtiyaçlarını karşılayacak halleri dahi kalmamıştır. Yapılan istirham üzerine sol ayaklarındaki demir ve prangalar çıkarttırılmış, ancak sağ ayaklarındakiler bırakılmıştır. Nihayet Hicaz Valisi Safvet Paşa'nın devreye girmesiyle prangalar tamamıyla sökülmüş, yalnızca kaçmamaları için pencere-lere demir parmaklık yaptırılmıştır⁷⁴.

Öte yandan Hayrullah Efendi'nin mahkûmiyeti sırasında ikinci eşi, çocuğu ve hizmetinde bulunanların Mekke'ye gitmeleri gün-

deme gelmiş, fakat halk arasında öldürüleceklerine dair dedikodular çıktığından tekrar Taif'e dönmek zorunda kalmışlardır⁷⁵.

Mahkûmiyeti sırasında çok zayıf düşen ve maddi sıkıntılar yaşayan Hayrullah Efendi bir hayli borçlanmıştır. Bu maddi sıkıntısında İstanbul'dan kendisine gönderilen paralara Taif merkez kumandanı Ömer Paşa'nın el koyması da etkili olmuştur⁷⁶. Hayrullah Efendi kızına gönderdiği bir mektubunda her gün verilen üç ekmeğin ikisini satarak elde ettiği para ile ihtiyaçlarını görmeye çalıştığından bahsetmektedir⁷⁷. Sabık şeyhülislam borçlarından kurtulmak için İstanbul'daki mallarından bazılarını sattırmak istemiştir. Mallarını sattırmak için de bir vekil tayini için Hicaz valiliğine başvuruda bulunmuştur. Fakat Sultan II. Abdülhamid, cinayetten yargılanıp hapsolması nedeniyle kendisinin vekil belirleyemeyeceğini, vekilin devlet tarafından verileceğini Hayrullah Efendi'ye beyan etmiştir⁷⁸.

Hayrullah Efendi adı geçen başvurusunda İstanbul'daki emlakı ile borçları hakkında bilgi vermektedir. Buna göre Hacı Mustafa Şevki Efendi'ye on bin adet yirmi kuruşluk sim mecidi, yine aynı kişiye İstanbul'daki ailesi için sarf ettiği iki senelik masraf ve Taif'teki eşi ve oğlunun on dört senedir hizmetinde bulunan İbrahim Ağa'ya üç yüz adet Osmanlı altını borçludur. Emlakı ise Boğaziçi'nde Kuruçeşme'de bir sahilhâne, bir adet tarla, Büyük Çarşı'daki Aynacılarbaşı'nda küçük bir terzi dükkânı ve Piyale Paşa vakfının kitabet hizmetidir. Ayrıca vefat eden eşi ile kızlarının terekelerinden hissesine düşen emlak ve eşyalar da vardır. Hayrullah Efendi bu mülk ve eşyalarının müzayede ile satılıp elde edilen parayla Hacı Mustafa Şevki Efendi ve İbrahim Ağa'ya olan borçlarının ödemesini, kalan para olursa ailesinin ihtiyaçlarına sarf edilmesini, bu arada kızı Bedriye Hanım'ın eşyalardan bazılarını alıkoymasına müsaade edilmesini istemiştir. İlave olarak uhdesindeki senelik 500 kuruş geliri olan âdî hisseyi kızı Sadiye Hanıma bağışlamıştır. Bununla birlikte daha önce vekil tayin ettiği damadı Ali Bey'in memuriyet ve meşguliyetinden dolayı kira ve aidatlarını zamanında toplayıp yollamadığından ailesinin tarif edilmez derecede zorda kaldığını ifade ederek, bundan böyle bir vekil tayin edilerek aidatlarını zamanında tahsil edip Hicaz valiliği eliyle ailesine ulaştırması

talebinde bulunmuştur. Böylece devlet tarafından sağlanan vekil aracılığı ile Hayrullah Efendi'nin emlakı ve bazı eşyaları satılarak borçları ödenmiştir⁷⁹. Kızı Bedriye Hanım'a yazdığı mektubunda da sahip olduğu emlak ve eşyalarından detaylı bir şekilde bahsedip satışının yapılmasını istediklerini belirtmiştir. Ayrıca bahçe hissesinin bulunduğunu, oradan hissesine düşen hasılatın alınmasını; bir de ilk eşiyle kendisinin sahip olduğu iki adet Rumeli şimendifer hissesi kâğıtlarının da satılıp bahçelerin parasıyla birlikte gönderilmesini istemiştir⁸⁰.

Hayrullah Efendi, Taif'te sadece maddi sıkıntılar yaşamamıştır. Cezaevi şartlarının ağırlığından ve orada yaşanan hadiselerden etkilenip zor günler geçirmiştir. Mesela Mithat Paşa ve Mahmud Paşa'nın öldürüldüğü gece uykudan uyanarak Mahmud Paşa'nın feryadı üzerine büyük bir korkuya kapılıp odasındaki eşyaları kapının arkasına yığılmış ve sabaha kadar sanki ölü gibi hareketsiz beklemiştir⁸¹.

Hayrullah Efendi mahkûmiyeti sırasında Seyyid Halid müstear ismini kullanmıştı⁸². Bu isimle ailesiyle veya yakınlarıyla irtibata geçmiş, mektuplaşmıştı. Bu mektuplardan birini Eylül 1884'te Mithat ve Mahmud Paşaların "şehit" olmaları üzerine Mithat Paşa'nın ailesine bir mektup gönderip taziyede bulunmuştur⁸³.

Hayrullah Efendi'nin mahkumiyeti sırasında aile efradı ve yakınlarına mektuplar yolladığı da bilinmektedir⁸⁴. Mesela 1894 yılında kızı Bedriye Hanım ile bacanağı ve şeyhülislam iken kethüdalığında bulunmuş olan Mustafa Şevki Efendi'ye mektup göndermiştir. Mustafa Şevki Bey ve Bacanağı Rıza Bey'e gönderdiği mektupta damadı Ali Bey'den şikâyetçi olmakta, "Ali Bey'e ne fenalık ettim? Benim aidatımı ekl ve bel'etmeye acaba hayâ etmiyor mu? İki seneyi müteceviz buraya beş para göndermedi. Yine ben halini ıslah için dua ederim" demektedir⁸⁵. Kızı Bedriye Hanım'a yazdığı mektupta ise borçlarını ödeyebilmek için emlak ve eşyalarının satılmasını istediğini, bu sebeple hükümet görevlileri gelinceye kadar gerekli evrakları hazırlamasını, emlak ve eşyalarının bir listesini iki adet deftere kaydederek birini kendisine göndermesini istemiştir. Bu mektupta kızına tüm mal varlığını bildirip eşyalarından satılması

veya bırakılması gerekenleri tek tek saymış; özellikle kitaplar, tespihler, hat levhaları gibi değerli eşyaların muhafaza edilmesini tembih etmiştir. Kızına yazdığı bu mektubun büyük bir kısmını emlak ve eşyalarının muamelesinde yapması gerekenlere ayıran Hayrullah Efendi hapisshanedeki işler acısı durumundan da bahsetmiş, “Benim evladım, gözümü yollarda bırakma, mektubuma cevap gönder de mesrur olayım” diyerek bitirmiştir⁸⁶. Hayrullah Efendi, 30 Ağustos 1885 tarihinde bir mektup da o sırada İstanbul’da Boğaziçi’nde Kuruçeşme mevkiinde ikamet eden ilk eşi Fatma Zehra Hanım’a yazmıştır. Bu mektupta sıhhat ve afiyette olmakla birlikte Taif’te bir hanede ikamet eden cariyesine bakmaktan aciz bulunduğundan üzüntü içerisinde olduğunu, ayrıca kendilerinden haber alamadığından meraklandığını belirtmiş, Fatma Zehra Hanım’dan acil olarak cevap yazmasını ve para göndermesini talep etmiştir⁸⁷.

Bir ara Taif mahkûmlarına hizmet eden ağalarla Hayrullah Efendi’nin hanımının çocuğuyla birlikte Mekke’ye götürülüp oradan da İstanbul’a sevk edilmesi söz konusu olmuştur. Hayrullah Efendi kendisinin diğer mahkûmlardan farklı olarak Mekke Emiri Abdülmuttalib Efendi’nin garaz ve iftirası dolayısıyla hapsedildiğini, çocuğu ile hanımının Taif’te bırakılıp haftada bir dürbünle uzaktan çocuğuna bakıp müteselli olması için Hicaz valisine istirhamname yazmıştır. Bu yazısı karşısında Binbaşı Bekir Efendi “Sen Sultan Murad için talep olunan fetvayı verdiğinden cümle mahbusinden ziyade hatada bulundun ve bu sebeple başına gelen ve gelecek cezalara müstehaksın” demiş, Hayrullah Efendi ise “Ben fetva vermedim başkaları yazdılar ve tashih ettiler ve bana imza ettirdiler” cevabını vermiştir. Neticede İstanbul’a gitmek üzere yola çıkarılan mahkum ağaları ve Hayrullah Efendi’nin hanımıyla çocuğu yirmi gün sonra Cidde’den tekrar Taif’e geri döndürülmüş, Hayrullah Efendi’nin hademesi İbrahim Ağa onların hizmetine verilip askerlerden biri sabık şeyhülislamın emrine verilmiştir⁸⁸.

Hayrullah Efendi’nin mahkûmiyeti sırasında Mithat Paşa ile samimi ilişkiler geliştirdiği anlaşılmaktadır. Bu cümleden olarak onun Mithat Paşa’ya kefil olduğu, ayrıca hastalandığında doktor tedariki için çabaladığı tespit edilmektedir⁸⁹. İlave olarak bir

defasında akşam namazını cemaatle eda edip oturdukları sırada Mithat Paşa'nın ölmek isteyip "...burada bir takım bîgünâh ve bîcürüm kimseleri haps ve darb ettiler; biz ölmüş olsak hiç olmazsa onlar halas olur" demesi üzerine hepsi birlikte ağlamışlardır. Ayrıca Mithat Paşa sanki öldürüleceğini anlayıp, Hayrullah Efendi'ye kırk adet altın verip "Bunu teşhiz ve tekfinime sarf edin" demiş, Hayrullah Efendi de bu altınları Binbaşı Bekir Efendi'ye teslim etmişti⁹⁰. İlave olarak Hayrullah Efendi'nin Mithat Paşa'nın ece-liyle ölmediğini ortaya çıkaran bir *Risale* yazdığı, Kürd Said'in istinsah ettiği *Risale* üzerinde Hayrullah Efendi'nin bir defa da düzeltmelerde bulunduğu ortaya çıkartılmıştır⁹¹.

9 Haziran 1884 tarihinde gazetelerde Mithat Paşa ve Mahmud Paşa'nın ölmediği, buna karşılık Hayrullah Efendi'nin vefat ettiği gibi haberler çıkmış, bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid ola-yın araştırılmasını istemiştir. Hicaz Valisi Osman Paşa 12 Haziran 1884 tarihinde gönderdiği telgrafla Hayrullah Efendi'nin hayatta olduğunu, paşaların ise vefat ettiklerini bildirmiş, böylece gazete-lerde çıkan haberlerin asılsızlığı anlaşılmıştır⁹².

Hayrullah Efendi, Taif'te on yedi yıl hapis kalmış ve 1894 yılında kanlı basur hastalığı geçirmiştir⁹³. Mayıs 1898'de Ceride-i Havadis gazetesinde vefat ettiği neşredilmiş ise de bu bilgi vali-lik tarafından yalanlanmıştır. Hayrullah Efendi 9 Ekim 1898'de Pazartesi günü alaturka saate göre dokuza çeyrek kala 64 yaşında vefat etmiş, ölümüne dair tanzim olunan doktor raporu ve idare heyeti mazbatası 15 Ekim 1898'de İstanbul'a gönderilmiştir. Vefatı sonrası Taif hastanesi gasilhanesine konularak hakkında muayene raporu hazırlanan Hayrullah Efendi orta boylu, uzun çehreli, ela gözlü, ak sakallı ve bıyıklı, tahminen yetmiş yaşında ve zayıf bünyeli idi. Ayrıca bir senedir iltihab-ı mesane-i müzmin ve mide hazmı hastalığına yakalanmıştı. Son sekiz ayında ise iki taraflı fıtık has-talığı bulunmaktaydı. Yine habsü'l-bevl ve selsü'l-bevl hastalıkları kendisini günden güne güçten düşürmüş ve bu hal vefatına sebep olmuştur⁹⁴.

HAYRULLAH EFENDİ'NİN AİLESİ VE KİŞİLİĞİ

Hayrullah Efendi hayatı boyunca iki evlilik yapmıştır. İlk eşi hocası Arpacılar Medresesi İmamı Hacı Hafız Ahmed Efendi'nin kızı Fatma Zehra Hanım'dır. Kayınpederi Hacı Hafız Ahmed Efendi, Hayrullah Efendi ile Şeyhülharemlik görevinden azledildiği sırada Medine'de bulunmuş, yine Taif'de mahpus iken buradan ayrılmayıp onunla mektuplaşmıştır. Bu ilk evlilikten Servet, Sıdika ve Bedriye isminde üç kız evladı olmuştur. Büyük kızı Sıdika Hanım 1882'de, eşi Fatma Zehra Hanım 1888'de, diğer kızı Servet Hanım ise 1890'da vefat etmişlerdir. Böylece kendisiyle birlikte Bedriye ismindeki kızı hayatta kalmıştır. Kız çocuklarından da Asım, Arif ve Muhtar adlarında üç erkek, Rafia ve Sadiye isminde iki kız torunu dünyaya gelmiştir. Büyük kızı Sıdika Hanım'dan doğan torunu Asım Bey, 1912 yılında kurulan Said Paşa kabinesinde Hariciye Nazırı görevinde bulunarak Osmanlı siyasetinde iz bırakmıştır. Hayrullah Efendi'nin aile efradından olarak, 8 Eylül 1889 tarihinde her türlü işini yürütmeye damadı Turşucuzade Ali Ataullah Bey'i tayin ettiği görülmektedir. Ancak Ali Bey'in hangi kızının kocası olduğu tespit edilememektedir⁹⁵.

Hayrullah Efendi ikinci evliliğini Mekke'de ikamete mecbur edildiğinde satın aldığı cariyesi Hayriye Hanım ile yapmış, bu evliliğinden ise Ağustos 1882'de Mehmet Mekki Bey dünyaya gelmiştir. Taif'te mahkûmiyeti sırasında ikinci eşi ve oğlu beraberinde bulunmuş, mahkûmiyeti esnasında ailesi ve yakınlarıyla görüşmeye devam etmiş, onlarla mektuplaşmıştır. Ancak Taif'te eşi ve oğlunu müsaade edildikçe uzaktan dürbünle bakarak görebilmiştir⁹⁶. Eşleri, çocukları ve torunlarına ilave olarak Hayrullah Efendi'nin Hacı Hamdi Bey ve Ömer Efendi isimlerinde iki kardeşinin bulunduğu kızına yazdığı bir mektuptan anlaşılmaktadır⁹⁷.

Öte yandan Hayrullah Efendi'nin ölümü sonrası 1908 yılından itibaren Mehmet Mekki Bey babasından dolayı kendisine maaş tahsisi için başvurularda bulunmuş, maaşın bağlanması 1911 yılında ancak gerçekleşmiştir⁹⁸. 1917 yılında ise Hayriye Hanım'a 300 kuruş maaş tahsis edilmiştir⁹⁹. Bununla birlikte Hasan Hayrullah Efendi'nin soyunun günümüze kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Zira Öztuna, şeyhülislamın soyunu devam ettiren kişilerin kimliklerini vermese de E.G. ve H.G şeklinde isimlerinin ilk harflerini belirtmektedir¹⁰⁰.

Hakkındaki rivayetlerden anlaşılıyor ki Hayrullah Efendi halk arasında ve saray çevresinde sevilmeyen, karakteri zayıf ve bozuk, menfaatine son derece düşkün bir şahıstır. Sultan Abdülaziz'in Hayrullah Efendi hakkında sarf ettiği "Bizim imamı şeyhülislam yaptım, biraz da vükela çeksin kahrını."¹⁰¹ sözü onun en üst kademedeki nasıl algılandığını göstermesi bakımından ilginçtir. Ayrıca Sultan Abdülaziz'in onun hakkında, "Efyûnu mebûndur. Arkasında namaz kılınmaz" sözlerini sarf ettiği nakledilmektedir¹⁰². Keza saray erkânından Mahmud Celaledin Paşa'nın şahitliğine göre ise Hayrullah Efendi, "Sultan Abdülaziz'in imamlığında bulunarak onun mizacını okşayacak mukallitlikler ve dedikodularla yükselmiş; âlim görünüşünde, cesur bir câhil, kötü yaradılışlı, rezilane hareketleriyle meşhurdur."¹⁰³ Danişmend bu kötü meziyetlerine rağmen Sultan Abdülaziz'den rütbe ve ihsan alabilmiş olmasına hayret etmektedir. Yine dönemin Başmabeyncisi Hafız Mehmet Bey onu "Hukuk-ı ubudiyet ve nânunemeki bilmeyen cahil ve cesur Hayrullah yahut Şerrullah haini" sözleriyle anmaktadır¹⁰⁴. Abdurrahman Şeref Bey ise "Tahsili basit, fakat tecvid ve vücuh-ı kıraatde üstad-ı ferid" olduğundan bahsetmiştir¹⁰⁵. İlave olarak Hayrullah Efendi'ye bir takım lakaplar takıldığı bilinmektedir. Örneğin "Şerrullah" lakabı resmi yazışma ve telgraflarda dahi kullanılmıştır¹⁰⁶. Ayrıca Sultan Abdülaziz tarafından "Müfsid İmam", sevmeyenleri tarafından ise "Şerrül-imam" sıfatı yakıştırılmıştır¹⁰⁷. Dönemi inceleyen Danişmend onu "yobazlıkla" nitelemektedir¹⁰⁸.

SONUÇ

Hayrullah Efendi, 1834 yılında İstanbul'da doğmuş, dönemin önemli ilim ve gönül adamlarından dersler almış, sesinin güzelliği ve tecvit ilmindeki ustalığı sayesinde genç yaşta saraya girmiş ve padişah imamı olmuştur. Kısa zaman içinde ise Şeyhülislamlık mertebesine kadar yüksele bilmiştir. Fakat kendisi Şeyhülislamlık mertebesine getirildikten sonra makam hırsı, siyaset ve komitacılığa bulaştığı için saray erkanı tarafından pek sevilmemiştir.

İki defa meşihat makamına getirilmiş olup; Sultan Abdülaziz'in son, Sultan V. Murad'ın tek ve Sultan Abdülhamid'in ilk şeyhülislamlığını yapmıştır. Tarihte oynadığı en önemli rol Sultan Abdülaziz'in hal'i ve vefatı; Sultan V. Murad'ın cülusu ve hal'i ile Sultan II. Abdülhamid'in cülusu gibi hadiselerde başrolde olmasıdır.

Hayrullah Efendi, Osmanlı tarihinin bir dönüm noktası olan 1876 yılındaki padişah değişikliklerinde meydana gelen Mithat Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Mütercim Rüştü Paşa'nın liderliğinde oluşan komitanın dördüncü ayağını temsil etmiştir. Hayrullah Efendi komitanın hazırladığı siyasi şartlar içerisinde 10 Mayıs 1876'da talebe-i ulûm olayları ile Şeyhülislamlık makamına ikinci defa oturmuş, böylece üç padişah döneminde Şeyhülislamlık yapmıştır. Ancak Sultan II. Abdülhamid'in iktidarı devralır almaz başlattığı kendi kadrolarını kurma siyaseti çerçevesinde önce pasifize edilmiş, sonra Şeyhülharemlik görevine getirilerek Medine'ye adeta sürgüne gönderilmiştir.

Hayrullah Efendi, Şeyhülharem olduktan sonra Sultan Abdülaziz'in hal'i ve ölümünde dahili bulunduğu tutuklanıp Yıldız mahkemesi yargılanmış ve hayatının geri kalanını Taif'de hapisanede geçirmiştir. Burada çeşitli işkencelere maruz kalmış; açlık, yoksulluk ve sefalet çekmiştir. Borçlarını, evini ve bazı eşyalarını satarak ödemiştir. Hayırla yâd edilen, hakkında iyi şeyler söylenip yazılan değil, "Şerrullah" gibi kötü lakaplarla anılan bir kişi olarak tarihteki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

BOA, A.MKT.MHM, 237/37; BOA, A.MKT.MHM, 245/86; A.MKT.MHM, 397/71.

BOA, BEO, 150/7; BOA, BEO, 3437/257738; BOA, BEO, 3756/281673; BOA, BEO, 3867/289973; BOA, BEO, 3903/292679; BOA, BEO, 4334/324986; BOA, BEO, 4470/335190.

BOA, İ.DH, 1295-1/101810; BOA, İ.DH, 498/33849; BOA, İ.DH, 641/44613; BOA, İ.DH, 755/61612; BOA, İ.DH, 768/62587; BOA, İ.DH, 782/63603; BOA, İ.DH, 783/63655-20.

BOA, İ.DUİT, 190/41.

BOA, İ.MMS, 60/2819.

BOA, MV, 208/16.

BOA, ŞD, 2418/47.

BOA, Y.A.HUS, 164/151.

BOA, Y.EE, 18/115; BOA, Y.EE, 20/33; BOA, Y.EE, 21/28; BOA, Y.EE, 21/28; BOA, Y.EE, 21/40; BOA, Y.EE, 21/41; BOA, Y.EE, 78/18; BOA, Y.EE, 88/54; BOA, Y.EE, 88/84; BOA, Y.EE, 88/85; BOA, Y.EE, 88/86; BOA, Y.EE, 88/87; BOA, Y.EE, 88/88.

BOA, Y.MTV, 5/58.

BOA, Y.PRK.HH, 6/47.

B. Kaynak Eserler ve Araştırmalar

Abdülhamid'in Hatıra Defteri (Belgeler ve Resimlerle), haz. İsmet Bozdağ, İstanbul 1975.

Afyoncu, Erhan, *1000 Soruda Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 2010.

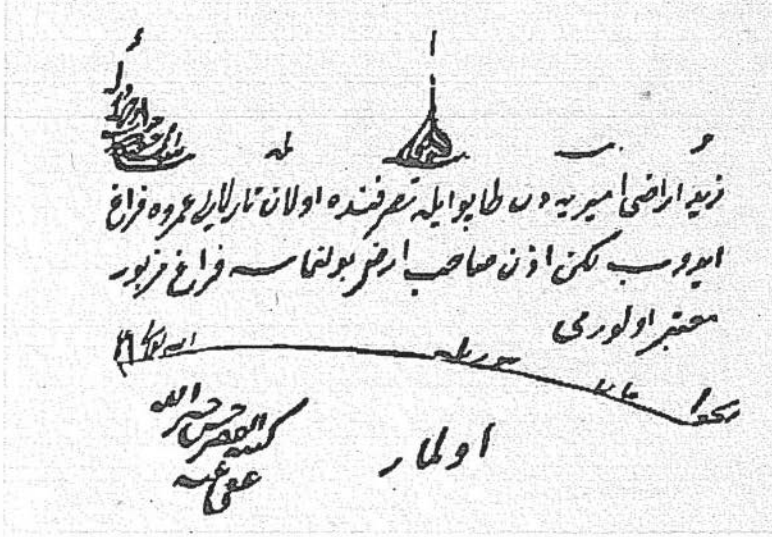
Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980.

- Ahmet Mithat Efendi, *Üssü İnkılap*, haz. Tahir Galip Serathı, İstanbul 2004.
- Aksüt, Ali Kemali, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, İstanbul 1944.
- Ali Rıza-Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali*, c.I, haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 1977.
- Balcı, Ramazan, *Beyaz Atlının Ölümü Sultan Abdülaziz Han*, İstanbul 2007.
- Basiretçi Ali, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, Matbaa-i Hüseyin Enver, İstanbul 1325.
- Danışmend, İsmail Hami, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.IV-V, İstanbul 1971-1972.
- İbnülemin Mahmud Kemâl, "Hâtıra-i Âtuf", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, S. 7 (84), İstanbul 1340, s.40-54.
- İbnülemin Mahmud Kemâl, "Sultan Abdülaziz'e Dair", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, S. 8 (85), İstanbul 1341, s.188.
- İlmiye Salnamesi, haz. Cevdet Dadaş-Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 1998.
- İlmiye Salnamesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334.
- İpşirli, Mehmet, "Hayrullah Efendi", *DİA*, c.XVII, İstanbul 1998, s.75.
- Karaer, Nihat, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c.VIII, Ankara 2007.
- Kocabaş, Süleyman, *Osmanlı İhtilâllerinde Yabancı Parmağı*, İstanbul 1993.
- Mabeynci Fahri Bey, *İbretnümâ*, haz. B. Sıtkı Baykal, Ankara 1968.
- Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, c.I-II, haz. İ. Miroğlu-M. Derin-M. Halaçoğlu-Ö. Akdaş, İstanbul 1979-1980.

- Mehmet Mehmduh Paşa, *Hal'ler İclaslar*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul 1329.
- Midhat Paşa'nın *Hatıraları Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, c.I, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1997.
- Mithat Paşa, *Mirat-ı Hayret (Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanları)*, c.II, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1997.
- Müftüoğlu, Mustafa, *Sultan Aziz Niçin Tahttan İndirildi, Nasıl Şehid Edildi?*, İstanbul 1996.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1999.
- Öztuna, Yılmaz, *Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul 2010-2013.
- Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c.V, İstanbul 1994.
- Subaşı, Turgut, "Sultan Abdülaziz'in Halli", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, c.VII, Ankara 2002, s.242-245.
- Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılâb yahud Sultan Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad-ı Hâmisin Cülusu*, İstanbul 1326.
- Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılâb yahut Sultan Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad-ı Hamis'in Cülusu*, Tanin matbaası, İstanbul 1326.
- Şehsuvaroğlu, Bedii, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", *Belgelerle Türk Tarihi*, S. 1, İstanbul 1967, s.41-51.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vakânüvüs Lütfi Efendi'nin Bir Risalesi", *Belleten*, c.VII, S. 28, I. Teşrin 1943, s.349-373.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, Ankara 1950.
- Tevfik Nureddin, *Sultan Aziz'in Hal'i ve İntiharı*, Kostantiniyye, 1324.

EKLER

Ek 1. Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'ye Ait Fetva
Örneği¹⁰⁹

Ek 2. Sultan Abdülaziz'in Hal'ine Dair Hayrullah Efendi'nin Fetvası¹¹⁰.

و
 میرالمومنین اولان زید مختل الشور و امور سیکند
 بی بهره اولوب اموال میریه فی ملک و ملک
 طاقت و تحمل اید و یدیه بکلی مرتبه مصارف نفسیه
 صرف و امور دینیه و دنیویه فی اخلال و تشویش
 و ملک و ملتی تحزیب اید و بقای ملک
 و ملت حقه مضرا و انساعی لازم اولور
 اعلم
 الحوا
 اولور
 کماله
 عفی

Ek 3. Hayrullah Efendi'nin Eşi Fatma Zehra Hanım'a yazdığı
mektup¹¹¹.

عشقو حرم خانم
افندی

عشقو حرم خانم افندی
محضو عنا سلام و توفیق و عافیتو بنیادیم اولادو احشادیم خانلو بنیادیم کوزارنیک اویریم و دعارینا
بنیادیم اوج کلام الیکه و انیکه ایشو نایزیه قدر و جودیم صحت و عافیت اویریم اولوب دعاء و استغاثه سببه
الاحضاره و منقولی عافیت و جود و عافیت و عافیت بنیادیم اولادو احشادیم خانلو بنیادیم کوزارنیک اویریم و دعارینا
محضو عنا سلام و توفیق و عافیتو بنیادیم اولادو احشادیم خانلو بنیادیم کوزارنیک اویریم و دعارینا
محضو عنا سلام و توفیق و عافیتو بنیادیم اولادو احشادیم خانلو بنیادیم کوزارنیک اویریم و دعارینا
محضو عنا سلام و توفیق و عافیتو بنیادیم اولادو احشادیم خانلو بنیادیم کوزارنیک اویریم و دعارینا
محضو عنا سلام و توفیق و عافیتو بنیادیم اولادو احشادیم خانلو بنیادیم کوزارنیک اویریم و دعارینا
محضو عنا سلام و توفیق و عافیتو بنیادیم اولادو احشادیم خانلو بنیادیم کوزارنیک اویریم و دعارینا
محضو عنا سلام و توفیق و عافیتو بنیادیم اولادو احشادیم خانلو بنیادیم کوزارنیک اویریم و دعارینا

موقوفہ خیراتہ اصف
اصفہ

طریق قلمس برتر و قلمس سنج اسرار خدایه افند سحرهای دور و دراز کفری بایه ارضی کوفت ساعت فخره حراره قلمس در
وایه بیلکه حیات سحر و قلمس سنج اسرار خدایه افند سحرهای دور و دراز کفری بایه ارضی کوفت ساعت فخره حراره قلمس در
طریق قلمس سنج اسرار خدایه افند سحرهای دور و دراز کفری بایه ارضی کوفت ساعت فخره حراره قلمس در
موقت علی و قلمس سنج اسرار خدایه افند سحرهای دور و دراز کفری بایه ارضی کوفت ساعت فخره حراره قلمس در
ضمیمه سنج اسرار خدایه افند سحرهای دور و دراز کفری بایه ارضی کوفت ساعت فخره حراره قلمس در
درجه و قلمس سنج اسرار خدایه افند سحرهای دور و دراز کفری بایه ارضی کوفت ساعت فخره حراره قلمس در
افند سحرهای دور و دراز کفری بایه ارضی کوفت ساعت فخره حراره قلمس در
سنه و قلمس سنج اسرار خدایه افند سحرهای دور و دراز کفری بایه ارضی کوفت ساعت فخره حراره قلمس در
گفته و قلمس سنج اسرار خدایه افند سحرهای دور و دراز کفری بایه ارضی کوفت ساعت فخره حراره قلمس در
مجلس اول و قلمس سنج اسرار خدایه افند سحرهای دور و دراز کفری بایه ارضی کوفت ساعت فخره حراره قلمس در

حیدر علی	حیدر علی	حیدر علی	حیدر علی
			

مخدای معجزات جناب اس الهی مومنانم موفیق مزاجه عبادت مزاج معاینه اجرائین فیضیه اوسما و محال در کمال

[illegible]

- 25 Hüseyin Karaduman, "Belgelerle İlk Türk Asar-ı Atika Nizamnamesi", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt XXV, (2004).
- 26 Kocak, s. 58.
- 27 *A.g.e.* s. 61. BOA, İH. No. 14160, Safer 1286.
- 28 *A.g.e.* s. 62. BOA, İH. no. 14022, (21 Muharrem 1286 h.)
- 29 Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul. (1985). Cilt VI, s. 1598.
- 30 Wendy Shaw, *Possessors and Possessed: Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire*, University of California Press, (2003), s. 103.
- 31 Eyice, s. 1598.
- 32 Mustafa Cezar, Midhat Sertoğlu, Server R. İskit, Zarif Orgun (ed.), *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, 6 cilt, İskit Yayınevi, İstanbul, (1963). Cilt VI. s. 3186.
- 33 Alus, s. 29.
- 34 Shaw, s. 45.

IV. Sultan Abdülaziz Dönemi Şeyhülislamlarından Hasan Hayrullah Efendi (1834-9 Ekim 1898)

Yrd. Doç. Dr. Fabri Maden - Arş. Gör. ALİ ŞAHİN

- 1 *İlmiye Salnamesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334, s. 605; *İlmiye Salnamesi*, haz. Cevdet Dadaş-Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 1998, s. 487.
- 2 *İlmiye Salnamesi*, s. 605; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Mithat Paşa ve Taif Mahkumları, Ankara 1950, s. 132; Mehmet İpşirli, "Hayrullah Efendi", *DİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 75.
- 3 Hayrullah Efendi kızından şeyhinin hediye ettiği ve devamlı üzerinde namaz kıldığı seccadenin muhafaza edilmesini istemiştir. Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 202.

- 4 Süleyman Kocabaş, *Osmanlı İhtilâllerinde Yabancı Parmağı*, İstanbul 1993, s. 118.
- 5 *İlmiye Salnamesi*, s. 605-606.
- 6 *İlmiye Salnamesi*, s. 606; İpşirli, *a.g.m.*, s. 75.
- 7 BOA, A.MKT.MHM, 237/37; *İlmiye Salnamesi*, s. 607.
- 8 BOA, A.MKT.MHM, 397/71; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. V, İstanbul 1971, s. 156.
- 9 *İlmiye Salnamesi*, s. 606.
- 10 İpşirli, *a.g.m.*, s. 75.
- 11 BOA, A.MKT.MHM, 245/86; BOA, İ.DH, 498/33849; *İlmiye Salnamesi*, s. 607.
- 12 Ali Kemali Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, İstanbul 1944, s. 99; Bedii Şehsuvaroğlu, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", *Belgelerle Türk Tarihi*, S. 1, İstanbul 1967, s. 43; Nihat Karaer, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ile Osmanlı ve Batı kamuoyundaki Yankıları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s. 59.
- 13 BOA, İ.DH, 641/44613; *İlmiye Salnamesi*, s. 606; İpşirli, *a.g.m.*, s. 75.
- 14 Ali Rıza-Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali*, c. I, haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 1977, s. 155.
- 15 *İlmiye Salnamesi*, s. 606; Danişmend, *a.g.e.*, c. V, s. 156; İpşirli, *a.g.m.*, s. 75.
- 16 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, İstanbul 1972, s. 257.
- 17 Basiretçi Ali, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, Matbaa-i Hüseyin Enver, İstanbul 1325, s. 49; Midhat Paşa'nın Hatıraları *Hayatım İbret Olsun* (Tabsıra-i İbret), c. I, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1997, s. XXIV.
- 18 Ramazan Balcı, *Beyaz Atlının Ölümü Sultan Abdülaziz*, İstanbul 2007, s. 52.

- 19 Turgut Subaşı, "Sultan Abdülaziz'in Halli", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, c. VII, Ankara 2002, s. 243.
- 20 Subaşı, *a.g.m.*, s. 243; Danişmend, *a.g.e.*, c. IV, s. 254.
- 21 BOA, İ.DUİT, 190/41; *Midhat Paşa'nın Hatıraları Hayatım İbret Olsun (Tabstr-i İbret)*, c. I, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1997, s. 5, 185; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, c. I, haz. İ. Miroğlu-M. Derin-M. Halaçoğlu-Ö. Akdaş, İstanbul 1979, s. 145; Tevfik Nureddin, *Sultan Aziz'in Hal'i ve İntiharı*, Kostantiniyye 1324, s. 15.
- 22 Ziya Enver Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, Ankara 2007, s. 104.
- 23 Sultan Abdülaziz, Mehmet Rüşdü Paşa'nın ısrarı sonucu istemeyerek Hayrullah Efendi'yi şeyhülislamlığa getirmiştir. Basiretçi Ali, *a.g.e.*, s. 50.
- 24 İbnülemin Mahmud Kemâl, "Hâtıra-i Âtîf", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, S. 7 (84), İstanbul 1340, s. 44; Karal, *a.g.e.*, c. VII, s. 104; Mustafa Müftüoğlu, *Sultan Aziz Niçin Tahttan İndirildi, Nasıl Şehid Edildi?*, İstanbul 1996, s. 49.
- 25 Mabeynci Fahri Bey, *İbretnümâ*, haz. B. Sıtkı Baykal, Ankara 1968, s. 121.
- 26 Ahmed Saib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, Mısır 1320, s. 200.
- 27 Tevfik Nureddin, *a.g.e.*, s. 15.
- 28 Ahmed Saib, *a.g.e.*, s. 201.
- 29 Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul 2013, s. 72.
- 30 Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 72.
- 31 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 23.
- 32 Ahmet Mithat Efendi, *Üssü İnkılap*, haz. Tahir Galip Seratlı, İstanbul 2004, s. 172.
- 33 Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 173.
- 34 Sultan Abdülaziz'i tahttan indirilen bu ekibe "erkân-ı erbaa", "erkân-ı müttefika", "hal' çetesi" gibi isimler verilmiştir. Müftüoğlu, *a.g.e.*, s. 47.

- 35 Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılâb yahûd Sultan Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad-ı Hâmisin Cülûsu*, İstanbul 1326, s. 16-17.
- 36 Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, c. I, s. 161; İbnülemin Mahmud Kemâl, "Sultan Abdülaziz'e Dair", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, S. 8 (85), İstanbul 1341, s. 188; Karal, *a.g.e.*, c. VII, s. 107; Cevdet Paşa'ya göre Halil Efendi ulemadan bir zat olduğu halde malumatı zayıf, çocuk gibi her şeye aldanan sadedit bir hoca efendi olduğundan ileri gelen vükelanın yalan sözler ile kendini aldatacaklarına ihtimal vermeyip hemen fetva vereceğini söylemişti. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 230.
- 37 Ahmed Saib, *a.g.e.*, s. 201; Karal, *a.g.e.*, c. VII, s. 108.
- 38 Basiretçi Ali, *a.g.e.*, s. 50.
- 39 Lütfi Simavi, *Devr-i İnkılâp*, Matmut Bey matbaası, İstanbul 1336, s. 15.
- 40 BOA, Y.EE, 21/28; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, c. I, s. 236; Tevfik Nureddin, *a.g.e.*, s. 16; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vaka-nüvüs Lütfi Efendi'nin Bir Risalesi", *Belleten*, c. VII, S. 28, I. Teşrin 1943, s. 360; Sultan Abdülaziz'in hal' fetvası vakanüvisler ve tarihçiler tarafından tepkiyle karşılanmış ve tenkit edilmiştir. Ahmet Lütfi Efendi fetvanın şeriat usullerine uygun olarak hazırlanmadığı fikrindedir. Ona göre fetvanın ortaya çıkmasına neden olanlar "hain" olup "bu ihanete cüret affolunmaz"dır. Uzunçarşılı, "Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vaka-nüvüs Lütfi Efendi'nin Bir Risalesi", s. 360-361; Mehmet Memduh Paşa, Sultan Abdülaziz'e isnat edilen "israf" suçlamasının haksızlığını dile getirmekte, "İsraf isnadına gelince, sarf edilen milyarlarca lira, zırhlı donanma yapmak ve ordulara top, tüfek, mühimmat almak için harcadığından padişaha masraf isnad edilmesi doğru olmaz." demektedir. Mehmet Memduh Paşa, *Hal'ler İclaslar*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul 1329, s. 167; Danişmend'e göre ise neşrinden itibaren bir çok tenkitlere uğramış olan bu "çürük" fetvada Sultan Abdülaziz'e isnat edilenler doğru olmayıp fetva o zamanki durumu kurtarmak için uydurulmuştur. Danişmend, *a.g.e.*, c. IV, s. 260-261; Zira Mithat Paşa hatıralarında Sultan Abdülaziz'in akıllı, zeki, devletin iyiliğini düşünen ve idaresini herkesten daha iyi bilen, mülkü milleti bozmak bir yana

hayırhah-ı devlet ve âli-himmet bir zat olduğunu itiraf ediyorsa da daha sonra bu meziyetleri kaybettiğini de söylemektedir. *Midhat Paşa'nın Hatıraları Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, c. I, s. 172; Karal'a göre de fetva yalanlarla ve asılsız iddialarla doludur. Karal, *a.g.e.*, c. VII, s. 102-104; Uzunçarşılı'nın yorumu ise hal' sebeplerinin "avampesend bir takım hezeyan"dan başka bir şey olmadığı yönündedir. Uzunçarşılı, "Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vakânüvüs Lütfi Efendi'nin Bir Risalesi", s. 365.

- 41 Karal, *a.g.e.*, c. VII, s. 107; Müftüoğlu, *a.g.e.*, s. 61.
- 42 Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 74.
- 43 Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul 2010, s. 47.
- 44 Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılâb yahut Sultan Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad-ı Hamis'in Cülusu*, Tanin matbaası, İstanbul 1326, s. 54; Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. V, İstanbul 1994, s. 244; Müftüoğlu, *a.g.e.*, s. 59.
- 45 *Midhat Paşa'nın Hatıraları Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, c. I, s. 190.
- 46 *Sultan Abdülaziz'in Katilleri*, Artin Asaduryan Matbaası, Dersaadet 1326, s. 4.
- 47 *Midhat Paşa'nın Hatıraları Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, c. I, s. 195.
- 48 Erhan Afyoncu, *1000 Soruda Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 2010, s. 269.
- 49 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat (Hakikatin Aynası)*, c. II, haz. İ. Miroğlu-M. Derin-M. Halaçoğlu-Ö. Akdaş, İstanbul 1980, s. 15; Danişmend, *a.g.e.*, c. IV, s. 284.
- 50 *Abdülhamid'in Hatıra Defteri (Belgeler ve Resimlerle)*, haz. İsmet Bozdağ, İstanbul 1975, s. 25.
- 51 Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 156.
- 52 Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 157.
- 53 *İlmiye Salnamesi*, s. 607.
- 54 BOA, İ.DH, 755/61612.

- 55 BOA, Y.EE, 88/84.
- 56 BOA, Y.EE, 88/85; Mazuliyet maaşı ile ilgili bazı yazışmalar için bkz. BOA, İ.DH, 768/62587; BOA, İ.MMS, 60/2819; BOA, ŞD, 2418/47.
- 57 BOA, İ.DH, 782/63603; *İlmiye Salnamesi*, s. 607; Balcı, *a.g.e.*, s. 31; Midhat Paşa'nın Hatıraları Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret), c. I, s. 6, 237, 255.
- 58 BOA, Y.PRK.HH, 6/47.
- 59 BOA, İ.DH, 783/63655-20; BOA, İ.DH, 1295-1/101810.
- 60 BOA, Y.A.HUS, 164/151.
- 61 BOA, Y.EE, 78/18; BOA, Y.EE, 88/54; Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 22-23.
- 62 *Sultan Abdülaziz'in Katilleri*, s. 6.
- 63 BOA, Y.MTV, 5/58.
- 64 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 23-24.
- 65 *Midhat Paşa'nın Hatıraları Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, c. I, s. 258.
- 66 BOA, Y.EE, 20/33.
- 67 BOA, Y.EE, 88/88.
- 68 Safvet Paşa'nın görevden alınması da Mekke Emiri Abdülmuttalib Efendi'nin girişimleriyle meydana gelmiştir. Abdülmuttalib Efendi, Safvet Paşa'nın görevden alınması için Hayrullah Efendi'ye bir cariyeye verdiği, beş bin kuruştan fazla değeri olmadığı halde kendisinden iki yüz altın aldığı gibi ihbarlarda bulunmuştur. Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 32-33.
- 69 Mekke Emiri Abdülmuttalib Efendi'nin Hayrullah Efendi'ye karşı düşmanca tavır almasının sebebi Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesini içine sindirememesiydi. Ayrıca Sultan V. Murad'a zorla biat etmesi istenmiş, o da, "Sultan Abdülaziz'in kabahati ne idi ki hal'ne fetva verilmiş", diye Hayrullah Efendi'ye söylenmiş, buna canı sıkılan Hayrullah Efendi ise "Sizi istişare için değil biat için davet ettik,

istemezseniz avdet buyurun” cevabını vererek onu adeta azarlamıştı. Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 24.

- 70 BOA, Y.EE, 88/86; *Abdülaziz’in Katilleri*, s. 12; Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 24.
- 71 Mithat Paşa, *Mirat-ı Hayret (Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanları)*, c. II, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1997, s. 15.
- 72 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 6.
- 73 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 17, 24.
- 74 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 25.
- 75 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 54.
- 76 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 30.
- 77 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 133, 205.
- 78 BOA, Y.EE, 21/40, Lef 2, 3, 4; Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 120.
- 79 BOA, Y.EE, 21/40, Lef 5, 9; Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 122-124.
- 80 BOA, Y.EE, 21/40, Lef 7; Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 205.
- 81 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 96.
- 82 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 26.
- 83 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 66-67.
- 84 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 41.
- 85 BOA, Y.EE, 21/40, Lef 11; Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 120-121, 133.
- 86 Mektubun tamamı için bkz. Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 201-205.
- 87 BOA, Y.EE, 18/115; Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 200-201.
- 88 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 84-89.
- 89 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 44, 51.

- 90 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 102.
- 91 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 74, 77.
- 92 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 109.
- 93 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 124, 204.
- 94 BOA, Y.EE, 21/41; Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 124-125; Bazı kaynaklar onun 1884 yılında vefat ettiğini haber vermektedir. *Sultan Abdülaziz'in Katilleri*, s. 13.
- 95 BOA, Y.EE, 88/87; BOA, Y.EE, 21/41; Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 123, 132-133, 200, 204.
- 96 BOA, Y.EE, 18/115; Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 122, 201.
- 97 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 203, 205.
- 98 BOA, BEO, 3437/257738; BOA, BEO, 3756/281673; BOA, BEO, 150/7; BOA, BEO, 3867/289973; BOA, BEO, 3903/292679; Dört yıl sonra 1915'te Mehmet Mekki Bey'in maaşı artırılmıştır. BOA, BEO, 4334/324986.
- 99 BOA, BEO, 4470/335190; BOA, MV, 208/16.
- 100 Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 452.
- 101 Danişmend, *a.g.e.*, c. V, s. 156.
- 102 Kocabaş, *a.g.e.*, s. 119.
- 103 Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, c. I, s. 146.
- 104 Danişmend, *a.g.e.*, c. IV, s. 257; c. V, s. 156.
- 105 Danişmend, *a.g.e.*, c. V, s. 156.
- 106 Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*, s. 51, 109.
- 107 *Midhat Paşa'nın Hatıraları Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, c. I, s. XXIV; Müftüoğlu, *a.g.e.*, s. 49.
- 108 Danişmend, *a.g.e.*, c. IV, s. 257; c. V, s. 156.
- 109 *İlmiye Salnamesi*, s. 607.
- 110 BOA, Y.EE, 21/28.

111 BOA, Y.EE, 18/115.

112 BOA, Y.EE, 21/40.

113 BOA, Y.EE, 21/41.

V. Manchester Pamuk Tedarik Birliği ve Osmanlı Devleti'ndeki Faaliyetleri (1857-1871)

Yrd. Doç. Dr. Fatih DAMLIBAĞ

- 1 Orhan Kurmuş, "The Cotton Famine and its Effects on the Ottoman Empire", *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed.Huri İnan İslamoğlu, Cambridge University Pres, Cambridge 2004, s. 160-161.
- 2 Isaac Watts, *The Cotton Supply Association: Its Origin and Progress*, Tubbs&Brooks, Manchester 1871, s. v-viii.
- 3 Percy W. Bidwell, "The New England Emigrant Aid Company and English Cotton Supply Associations: Letters of Frederick L. Olmsted, 1857", *The American Historical Review*, C:23, S.1, 1917, s. 114-115.
- 4 David G. Surdam, "King Cotton: Monarch or Pretender? The State of the Market for Raw Cotton on the Eve of the American Civil War", *Economic History Review*, C: LI, Economic History Society, S.1, 1998, s. 113.
- 5 Antoine Zischka, *Gizli Pamuk Harbi*, çev. Hamdi Varaloğlu, Vakıf Gazetesi Matbaası, İstanbul 1936, s. 61-63.
- 6 Watts, s. 51.
- 7 J. T. Danson, "On the Existing Connection Between American Slavery and the British Cotton Manufacture," *Quarterly Journal of Statistical Society*, C:20, S.1, Wiley, Londra 1857, s. 3.
- 8 Watts, s. 51.
- 9 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara 1982, s. 62.
- 10 BOA İ.HR 155/8245.
- 11 BOA İ.HR 155/8245.